

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ПАРТИЗАНСЬКО-ПОВСТАНСЬКОГО ШТАБУ В ІСТОРІОГРАФІЇ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

© Плазова Т.І., 2004

Наведено історіографію 20–30-х рр. ХХ ст., що безпосередньо стосуються військової діяльності Українського партизансько-повстанського штабу у 1921 р., зокрема Другого зимового походу.

In this given article the author considers the historiographic materials of inter-war period which refer to the activities of Ukrainian Partizan-Insurgency Staff. The peculiarities of the 20-year period are in the fact that the written works concerning the problem include the reminiscences of the participants in the events and are mostly of subjective character.

Листопадовий рейд частин Армії УНР у 1921р., або, як часто його називають, Другий зимовий похід, був завершальним і трагічним фіналом визвольної боротьби українського народу за незалежність 1917–1921рр. Він ознаменував собою не лише завершення, по суті, цілої епохи в історії збройних змагань, а й започаткував новий етап її продовження, глибокого переосмислення концепції подальшої боротьби за незалежність країни.

Катастрофа, що спіткала учасників Другого Зимового походу, спонукала до ґрунтовного аналізу причин його невдачі, що часто зводилися до пошуків конкретних осіб, які до цього так чи інакше спричинилися, зокрема і тих, хто за нього відповідав в Українському партизансько-повстанському штабі (УППШ). Відтак в українській історіографії міжвоєнного періоду діяльність УППШ часто висвітлювалася з діаметрально протилежних точок зору: від беззастережного схвалення та обґрунтування правомірності усіх його дій, самовідданості його працівників до надзвичайно критичної оцінки, а інколи і закидах у безвідповідальності. Нині немає соціальних праць, присвячених історіографії УППШ. Її подають у контексті оглядів історіографічного доробку проблеми Української національної революції 1917–1921рр. Серед них – історіографічний розділ у монографії В.Ф. Солдатенка “Українська революція”, у якому автор розглядає

концептуальні оцінки праць попереднього періоду, зокрема тих, що стосувалися питання, яке нас цікавить [1, с.14–66]. Певною мірою його торкається В.Сідак у своїй монографії, присвяченій діяльності спеціальних органів безпеки українських державних формацій 1917–1921рр. [2, с.14–27].

Перед тим як перейти до безпосереднього аналізу історіографічного огляду даної проблеми, варто визначити поняття терміна „партизансько-повстанський рух”, формування та керівництво яким мав здійснювати і почасти здійснював УППШ. У сучасній військово-теоретичній думці під даним поняттям розуміють одну з форм боротьби проти іноземних загарбників, яка ведеться на контрольованій ворогом території методами і способами, що відрізняються від дій регулярних військ. Партизансько-повстанський рух поєднує в собі збройну боротьбу власне самих партизанів-повстанців, а також тих осіб, які надають їм допомогу та підтримку: переховують від ворогів, збирають розвідувальну інформацію, забезпечують провіантом тощо. Очевидно, той, хто бере безпосередню участь у збройній боротьбі партизанів, вважається партизаном, а той, хто так чи інакше сприяє цій діяльності, вважається учасником партизансько-повстанського руху і може входити у структури підпільних організацій, які взаємодіють з партизанами [3, с.15].

Оскільки в назві УППШ містилося два терміни: „партизанський” та „повстанський”, треба зазначити, що хоча ці поняття і близькі між собою, але не є тотожними. Партизанами прийнято вважати „осіб, які добровільно воюють у складі озброєних організованих партизанських сил на території, зайнятій суперником (контрольованій окупаційним режимом) за волю та незалежність своєї батьківщини. Партизани є комбатантами*,” „якщо вони задовольняють такі вимоги : мають на чолі особу, яка відповідає за своїх підлеглих; мають відзнаки; відкрито носять зброю; дотримуються у бойових діях норм міжнародного права, що застосовуються в період збройних конфліктів” [4, с.268]. Що ж до „повстанства”, то його еволюція можлива у двох напрямках : або підпорядкування законному урядові, який веде боротьбу за повернення в країну і звільнення її від чужоземної окупації, або ж переростання у стихійний неконтрольований рух, який врешті може набрати асоціального спрямування. Зазначаючи цей бік партизанського руху, можна зробити висновок, що він у розглядуваний період міг набути антидержавного характеру, а тому еміграційний уряд УНР, щоб запобігти цьому, намагався спрямувати його в організоване конструктивне русло й заснував спеціальний орган для його керування – УППШ.

Позаяк проблема даного дослідження безпосередньо не стосується теорії партизанської боротьби, то й немає потреби в аналізі спеціальних досліджень, що висвітлювали б це питання. Водночас у діяльності УППШ чітко простежувалися спроби реалізації напрацьовань тогочасної військово-теоретичної думки у галузі підготовки та керування партизансько-повстанською боротьбою. До них належать праці В. Давидова „Опыт теории партизанского действия”, генерал-майора російського Генерального штабу М. Голіцина „О партизанских действиях в больших размерах, приведенных в правильную систему и примененных к действиям армий вообще и наших русских в особенностях”(1853р.), генерал-лейтенанта Ф. Гершмальная „Партизанская война”(1855р.), генерала

* Комбатанти – особи, які входять до складу збройних сил воюючої сторони.

В. Клембовського „Партизанские действия. Опыт руководства”(1894–1919рр. видання).

Розглядаючи дослідження діяльності в українській історіографії, треба мати на увазі, що в силу низки суспільно-політичних, ідейно-теоретичних та, врешті, історичних чинників, пов’язаних з трагічними наслідками діяльності УППШ, вона часто мала заангажований характер, бо формувалася зусиллями двох протилежних дослідницьких таборів. Один з них представляли історики, що чітко орієнтувалися на державницьку концепцію національно-визвольної боротьби українського народу в період 1917–1921 рр., обґрунтовували закономірність її продовження у будь-яких формах; інший представляли історики, які працювали в умовах радянського режиму і основну увагу звертали на його апологетику, поборювали і засуджували усе, що не вкладалося в рамки заідеологізованої науки. Відтак і весь повстанський рух в Україні початку 20-х рр. ХХ ст., спроби його керівних структур, якою й був УППШ, відновити УНР розглядали з точки зору їх протистояння радянській владі, яка вважалася єдиним правомочним представником широких трудових верств українського народу. Зрозуміло, що така конфронтація між обома таборами істориків не могла сприяти повноцінному та об’єктивному дослідженню даної проблеми. Чимало фактів, які не вписувалися у ті чи інші ідеологічні установки, просто ігнорувалися. У зв’язку з тим в оцінці і використанні здобутків попередньої історіографії необхідно дотримуватися критичного і творчого підходів.

У статті розглянуто період міжвоєнного двадцятиліття, особливістю якого є те, що тогочасні роботи написані по свіжих слідах подій, часто самими їх учасниками, почасти вони мають мемуарний характер. Однак у них спостерігається прагнення окреслити певне коло проблем, які надалі розробляли історики. Серед них важливе місце посідало й висвітлення партизансько-повстанської боротьби в Україні, її політичної спрямованості, спроб різноманітних партій, організацій, державних структур використати її у своїх цілях. В основному цими питаннями займалися історики еміграції.

Цей етап історіографії, що стосувалася діяльності УППШ, настає відразу після оста-

точної поразки українських національно-визвольних змагань, падіння національної державності й еміграції її політичних та військових лідерів за межі Батьківщини. Відтак з'являється українська емігрантська та радянська історіографія. Позаяк дослідження діяльності УППШ як установи, що опинилася на вістрі збройного протистояння уряду УНР і радянської влади, були на той час ще доволі актуальними з практичного погляду. У першій половині 20-х рр. ХХ ст. вони знайшли певне відображення у історіографії обох напрямків. Характерно, що одними з перших праць, що стосувалися частково даного питання, були статті Л. Троцького, колишнього голови Реввійськради РРФСР. Це статті „Украинские уроки” та „Махновщина”. У них чільний діяч більшовицької партії характеризує український партизансько-повстанський рух, акцентує увагу на небезпеці, яку він несе для радянської влади, закликає до його розгрому будь-якою ціною. Характерною особливістю української радянської історіографії 20–30-х рр. ХХ ст. була її гостра і непримиренна ідеологічна спрямованість проти будь-яких проявів національного руху в Україні. Він розглядався як антирадянська підривна діяльність, спрямована на реставрацію влади „українських буржуазних націоналістів”, що спираються у своїй діяльності на підтримку „міжнародного імперіалізму”. Власне їхнім знаряддям, за оцінками тогочасних істориків, був і УППШ. Що ж до самого українського партизансько-повстанського руху, то він кваліфікувався як „політичний бандитизм”, або просто „бандитизм”. Більшість праць за цією тематикою вийшла з-під пера активних діячів більшовицької партії та воєначальників, які керували боротьбою проти українського повстанського руху й підпільних організацій. До них належать праці В. Ауссема – чільного більшовицького військового діяча в Україні, Р. Ейдемана – командувача військ внутрішньої служби Південного та Південно-Західного фронтів, який очолював боротьбу проти національного повстанського руху, М. Какуріна – колишнього начальника Штабу УГА, який перейшов на службу до більшовиків у 1920р. [5]. Однією з перших праць, котрі безпосередньо стосуються діяльності УППШ, була робота Б. Козельського „Шлях зрадництва

і авантур /Петлюрівське повстанство/”, у якій описано структурну побудову партизансько-повстанського штабу, його зв'язки з підпіллям в Україні [6]. У 30-х рр. ХХ ст. із остаточним утвердженням в СРСР тоталітарного режиму дослідження антирадянського підпілля в Україні фактично припиняється. Самі згадки про нього у наукових працях, по суті, зводилися до шаблонних ярликів. Його безапеляційно називали „буржуазно-націоналістичним”, „контрреволюційним”, „антинародним”. У цей період радянська історіографія навіть у загальноісторичному аспекті завершальний етап національно-визвольних змагань в Україні (за встановленою тоді термінологією громадянської війни) не досліджувала. Лише у 40-х рр. вийшли дві праці пропагандистського характеру – І. Кулика та В. Руднева, які бодай частково торкалися даної проблеми [7].

Отже, радянська історіографія міжвоєнного періоду спеціально не розглядала проблеми, пов'язаної з висвітленням ролі УППШ в організації антирадянського підпілля та партизансько-повстанського руху в Україні. Вони розглядалися у контексті досліджень історії боротьби за встановлення радянської влади в Україні.

Набагато вагомішим у дослідженні завершального етапу визвольних змагань 1917–1921 рр. був доробок української емігрантської історіографії міжвоєнного двадцятиліття. Авторами досліджень були передусім представники політичної та військової еміграції. Провідний мотив їхніх праць – прагнення з'ясувати причини поразки збройної боротьби за незалежність України, вказати на її уроки. Маючи набагато сприятливіші умови для розвитку історичних студій за своїх колег в Україні, вони порушували цілу низку питань, пов'язаних із висвітленням діяльності уєнівського державного та військового керівництва в еміграції з метою повернення влади в Україні. Важливу роль у розробці даної тематики відіграли наукові інституції, навколо яких зосереджувалися українські історики: Товариство бувших вояків Армії УНР, яке з 1927р. до початку Другої світової війни містилося у Франції, а після її закінчення реорганізувалося в Український військово-історичний інститут у Канаді; Українське війсь-

ково-історичне товариство, що існувало в Польщі впродовж 1925–1939рр. Останнє випускало збірник „За державність. Матеріали до історії Війська Українського”, у якому друкувалися документи, наукові розвідки та мемуари, що стосувалися і діяльності УППШ та підготовки ним Другого зимового походу Армії УНР. Цікаві дослідження, документи та матеріали публікувалися на сторінках українського військового журналу „Габор”, який виходив завдяки старанням Українського військового товариства спочатку в Тарнові, а з 1923 по 1939 рр. – в Парижі. Це ж можна сказати і про журнал військово-громадської думки „Гуртуймося”, що видавався у Празі з 1928 по 1938 рр. Військово-історичну тематику розробляли Український науковий інститут у Варшаві, бібліотека імені С.Петлюри в Парижі. У 1933 р. вийшов у світ спеціальний випуск збірника „За державність”, цілком присвячений діяльності УППШ [8].

Переважно їх інформативність порівняно з радянськими дослідженнями цього часу набагато вища. Тут містяться надзвичайно цікаві факти з історії становлення та розвитку УППШ, його ролі у підготовці антибільшовицького повстання в Україні. Водночас впадає у вічі слабкість архівної бази. Внаслідок того опубліковані статті мають значною мірою мемуарний та суб’єктивний характер, не відтворюють цілісної картини праці УППШ, його місця у діяльності військово-політичної еміграції УНР на завершальній стадії боротьби з радянською владою в Україні. Власне у міжвоєнне двадцятиліття в українській емігрантській історіографії закладаються основні тенденції щодо оцінювання ролі УППШ у підготовці та проведенні Листопадового рейду 1921р. в Україну. Частина дослідників, переважно тих, хто був безпосередньо причетним до нього, розглядає рейд як свідчення послідовності та безкомпромісності державного керівництва УНР у боротьбі за звільнення країни від більшовицької окупації і виправдовує жертви, які були принесені в ім’я визволення Батьківщини [9]. Натомість інші автори намагаються шукати винних у трагедії, що сталася 21 листопада під Базаром. Переважно це дослідники, котрі були опозиційно налаштовані до уряду УНР. Свідченням цього стала

безпрецедентна дискусія, що вибухнула після загадкового вбивства помічника начальника УППШ полковника Ю. Отмарштейна у 1922 р [10]. У дискусії взяли участь чільні військові діячі УНР – полковники Р. Сушко (учасник Листопадового рейду) та М. Чеботарів (начальник контррозвідки Армії УНР та охорони Головного отамана).

Серед робіт, що стосуються даної проблематики, зовсім мало про самого начальника Штабу генерала Ю. Тютюнника. Тут можна назвати хіба що працю М. Середи [11, с.15–17]. Коротку характеристику його діяльності дає і прем’єр-міністр уряду УНР І. Мазепа [12].

Загалом, порівняно невелика кількість публікацій про УППШ в українській емігрантській історіографії 20-х – 30-х рр. ХХ ст. можливо пояснюється й тим, що у створенні та діяльності Штабу брало участь обмежене коло осіб. До того ж вони були представниками вищих політичних та військових кіл, пов’язаних з урядом УНР. Очевидно, що деталізація методів роботи Штабу на той час була передчасною та становила свого роду таємницю не лише з точки зору розконспірування планів, які виношувала уенерівська еміграція щодо радянської влади, але й з огляду на гарантію безпеки тих діячів, які продовжували активне політичне життя в еміграції й могли стати об’єктом особливого зацікавлення радянських спецслужб. Прикладом цього може стати сумна доля С. Петлюри та Є. Коновальця.

Окреме місце займає праця самого начальника УППШ Ю. Тютюнника „З поляками проти Вкраїни”, написана ним після повернення в радянську Україну у 1923 р. [13]. За характером вона близька до мемуарів. Однак робота містить багатий фактичний, а почасти й документальний матеріал, відомий лише самому Ю. Тютюннику. Праця є тенденційною, адже написана на замовлення радянських властей з пропагандистською метою – остаточно розкласти все ще існуючі рештки національного підпілля в Україні, а також деморалізувати уенерівське еміграційне керівництво. Книга повна нападок на уряд УНР, С. Петлюру та його оточення. Незважаючи на детальну інформацію про утворення, структуру та діяльність УППШ, яку дає Ю. Тютюнник, вона не може претендувати на всебічне та об’єктивне її висвітлення. Загалом спроби УППШ нав’язати

контакти з повстанськими загонами та підпіллям на території України, на його думку, були глибокою помилкою, більше того, авантюризм планом Головного отамана С. Петлюри та його оточення, на яке він перекладає відповідальність за провал рейду у листопаді 1921 р. Найбільших нападок від Ю. Тютюнника зазнала польська орієнтація уенерівського керівництва й залежність УППШ від польських військових чинників.

Отже, в історіографії міжвоєнного періоду доволі багато уваги приділялося висвітленню діяльності УППШ. Однак в силу того, що досліджувані події хронологічно ще були надто близькими, дослідники не могли уникнути надмірної політизації і конфронтації, що було на шкоду науковій розробці даної проблеми.

1. Солдатенко В.Ф. *Українська революція. Історичний нарис.* – К., 1999. 2. Сідак В.С. *Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921рр. (невідомі сторінки історії)*. – К., 1998. 3. Боярский В.И. *Партизаны и армия. История утерянных возможностей.* – Минск, Москва, 2001. 4. *Словарь международного права.* – М., 1986. 5. Ауссем В.К. *К истории повстанчества на Украине // Летопись революции.* – 1926. – № 5. Эйдман Р. *Борьба с кулаческим повстанчеством и бандитизмом.* – Харьков, 1921. – 48с. *Його ж : Очаги отаманины и бандитизма.* – Харьков, 1921. – 32 с. Эйдман Р., Какурин Н. *Громадянська війна на Україні.* –

Харків, 1928. – 71 с. Какурин Н., Меликов В. *Война с белополяками 1920 г.* – М., 1925. 6. Козельский Б.В. *Шлях зрадництва і авантур / Петлюрівське повстанство.* – Харків, 1927. – 147 с. 7. Кулик І. *Провал польського плану в 1920р.* – К., 1940. Руднев В. *Крах білопольської окупації на Україні в 1920 р.* – К., 1941. 8. *За державність. Матеріали до історії Війська Українського.* – Каліш, 1933. – 3б.3. 9. *Присвята листопадовій Повстанчій групі 1921р. на Волині.* – Б.М.В.: Видання культурно-освітнього відділу 6-ї стрілецької дивізії. – 60 с. Сушко Р. *Базар: могила 359 воїнів // Історичний календар-альманах Червоної Калини.* – 1930. – С.104–127. Рубан С.В. *В 14-ті роковини героїської смерті 359 українських воїнів під Базаром.* – Львів, 1936. – 31с. Ващенко П. *До рейду 1921 року // За державність.* – Каліш, 1932. –3б.3. 10. Сушко Р. *Хто вбив полковника Отмарштайна?* – Чернівці, 1933. – 74 с. Чеботарів М. *Невдала реабілітація Сушка-убійника.* – Варшава, 1933. – 86 с. Rogoznyy Г. *До тайни вбивства полковника Отмарштайна.* – Чернівці, 1934. – 16 с. *Його ж. Ще до вбивства Отмарштайна // Самостійна думка.* – Чернівці, 1935. – Р.5. – Кн.5–6. – С.354–359. 11. Серета М., Тютюнник Ю. / 3 циклу „Отаманина” // *Літопис Червоної Калини.* 1930. – № 3. – С. 15–17. 12. Мазепа І. *Україна в огні й бурі революції 1917–1921.* – Прага, 1923. – Т.3. 13. Тютюнник Ю. *3 поляками проти України.* – Харків, 1924./репр.вид./ – 103 с.